

CONCEPȚIA LUI A. D. XENOPOL ASUPRA PREVIZIUNII ÎN ISTORIE

NICOLAE GOGONEAȚA

Problema previziunii în orice domeniu al științei dobândește o importanță cu totul deosebită în zilele noastre, cînd se pune cu atîta acuitate chestiunea organizării activității în toate compartimentele vieții sociale pe baze științifice. Năzuința omului — realizată în mare măsură azi — a fost de altfel din totdeauna aceea de a stăpîni fenomenele, cursul evenimentelor, de a le supune, de a le dirija conform cu interesele fundamentale ale colectivității. Iată de ce problema previziunii a fost cercetată întotdeauna cu legitim interes de oamenii de știință, mai cu seamă după ce științele „exacte” făcuseră dovada puterii lor de previziune prin anticipări care au rămas celebre (anunțarea unei noi planete prin calcul matematic etc.). Previziunea în științele exacte a devenit în zilele noastre o chestiune curentă, care nu mai poate surprinde. Alta pare să fie situația în domeniul mai complex al vieții sociale și în general în disciplinele care au ca obiect dezvoltarea. Dacă, indiferent cum este interpretată din punct de vedere teoretic, previziunea științifică e o axiomă în disciplinele exacte, pentru că s-a făcut *dovada practică* a existenței ei, în științele care studiază dezvoltarea, faptele ce servesc drept argument partizanilor ideii de previziune sînt vehement contestate de adversarii lor. Aceștia din urmă depun eforturi pe plan teoretic spre a demonstra imposibilitatea previziunii pentru acest domeniu al realității.

Gîndirea românească beneficiază în investigarea acestei probleme de contribuția unuia dintre cei mai de seamă oameni de știință pe care i-a dat țara noastră și care a purtat cu strălucire numele ei dincolo de hotare — este vorba de marele istoric și gînditor Alexandru D. Xenopol.

Problema previziunii în istorie stă în atenția istoricului ieșean de la primele sale lucrări, ea căpătînd însă o rezolvare definitivă abia în scrierile elaborate după apariția lucrărilor de teorie a istoriei. Puse față în față, tezele susținute de A. D. Xenopol în această chestiune în diverse scrieri par contradictorii; contradicția pare că există nu numai între epoca de tine-

* Comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată de filialele Iași și București ale S.S.I.F., la Iași în 11 iunie 1967.

rețe și cea de maturitate — explicabilă ușor printr-o evoluție a convingerilor gânditorului — ci și între unele teze referitoare la previziune din ultima și cea mai importantă perioadă a activității sale, oînd, de pildă, gânditorul afirmă categoric : „Nu se pot prevedea fenomenele viitoare ale dezvoltării”¹, dar susține în același an : „Este netăgăduit că spiritul e uneori în stare de a percepe adevăruri asupra unor fapte ascunse încă în tainele viitorului”² și chiar face unele previziuni realizate azi (destrămarea imperiului turcesc și a celui austro-ungar, instaurarea unei lumi mai bune în țara noastră etc.). O cercetare mai amănunțită a concepției lui A. D. Xenopol în această importantă problemă se impune deci, spre a clarifica punctul său de vedere.

În primele sale scrieri A. D. Xenopol împărtășea entuziasmul oarecum general al oamenilor de știință din a doua jumătate a secolului trecut cu privire la posibilitatea previziunii în toate domeniile științei, entuziasm bazat pe încrederea în capacitatea nelimitată a omului de a cunoaște realitatea. Echivalarea cunoașterii cu posibilitatea de a prevedea devenise atunci o axiomă, cristalizată în formula bine cunoscută a lui A. Comte : „*Savoir c'est prévoir*”. Încă în studiul *Istoriile civilizațiunii*, apărut în 1869 în mai multe numere din „Convorbiri literare”, A. D. Xenopol afirmă că istoria trebuie să dezvăluie „dinamica progresului”, „legile după care omenirea (sau un popor) se dezvoltă”³. Într-o amplă recenzie publicată în 1870, intitulată *Opul lui Edgard Quinet „La création”*, consemna de asemenea ca fiind specifică timpurilor moderne „tendința de a cerceta legile după care se produc fenomenele spiritului”. Din această tendință, susținea viitorul istoric, „s-a născut știința economică, știința psihologică, știința istorică și în genere s-a introdus în toată cugetarea omenească asupra producerilor spiritului însuși *ideea de lege*, care dă acestei cugetări caracterul științific adevărat”⁴. Introducerea ideii de lege în disciplinele enumerate — între care și istoria — avea drept consecință directă posibilitatea previziunii pe care A. D. Xenopol o relevă în continuare : „Ea (*ideea de lege* — *N.G.*) tinde să pună pe om în stare de a calcula și prevedea evenimentele viitoare ale unui popor, sau acele ale vieții sale economice precum calculă și prevede astronomul întunecimile de lună sau de soare”⁵. Încrederea tînărului publicist în științele sociale era foarte mare, din moment ce el afirma mai departe că progresul, soarta popoarelor, „guvernarea lor după o cale sigură și nu după vecinici încercări atîrnă de la progresul științelor sociale”⁶. A. D. Xenopol își punea atunci mari speranțe în cunoașterea legilor istoriei : „În viața popoarelor, pînă nu se vor descoperi legile după care aceasta

¹ A. D. Xenopol, *Despre metoda în știință și istorie*, București, 1910, p. 17.

² *Idem*, *Sociologia și socialismul*, București, 1910, p. 5.

³ *Idem*, *Istoriile civilizațiunii*, în „Convorbiri literare”, nr. 8, 1869, p. 121.

⁴ *Idem*, *Opul lui Edgard Quinet „La création”*, în „Convorbiri literare”, nr. 11, 1870, p. 179.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

se îndeplinește în un mod sănătos și normal, omul va fi sclavul mersului lucrurilor“.

Și în anul următor A. D. Xenopol împărtășește aceeași încredere în ideea previziunii, după cum rezultă din seria de articole publicate tot în „Convorbiri literare“ sub titlul comun *Studii asupra stării noastre actuale* și în special din studiul apărut ulterior și în broșură separată cu titlul *Despre învățământul școlar în genere și îndeosebi despre acel al istoriei*. O anumită nuanțare a modului în care abordează problema previziunii se poate remarca însă de pe acum: „Scopul istoriei, scria Xenopol în 1871, este de a ne face să înțelegem starea de față a fiecărui popor în parte și a omenirii în genere și direcția pe care vor apuca popoarele și omenirea în viitor“⁷. Se observă că tânărul doctor în filozofie și drept nu mai vorbește despre posibilitatea calculării precise a evenimentelor istorice, ci doar despre direcția pe care vor apuca popoarele în viitor. Ideea unor „legi nestrămutate după care se împlinesc soarta popoarelor“ este menținută încă și în această scriere. (Mai mult, A. D. Xenopol face trimitere la o altă lucrare a sa, e vorba de *Cuvîntarea rostită pe mormîntul lui Ștefan cel Mare*, în care — între altele — caută să clarifice raportul dintre legea istorică și libertatea umană, problemă soluționată de el printr-o perspectivă înaintată, apropiată de cea a materialismului istoric).

Din această succintă trecere în revistă a opiniilor lui A. D. Xenopol cu privire la previziune, expuse în lucrările sale de tinerețe, se poate constata că viitorul istoric împărtășește ideea previziunii, atât în științele naturii, cât și în științele sociale, în care include în mod expres și istoria. De asemenea se observă că el asociază în mod constant posibilitatea previziunii cu ideea de lege, admisă pentru toate domeniile științei. Mai constatăm însă că ideea de lege e acceptată pentru viața socială și spirituală fără a fi demonstrată, fără a se cerceta specificul fenomenelor istorice ca și modul de manifestare a legilor în domeniul istoriei.

Punctul de vedere al lui A. D. Xenopol asupra legilor istorice, asupra previziunii în acest domeniu suferă o modificare importantă în cursul elaborării lucrărilor sale de teorie a istoriei. Căutînd fundamentele istoriei, „temeliile“ ei proprii, istoricul și gînditorul ieșean, posesorul unei bogate experiențe istoriografice, a elaborat o amplă teorie asupra fenomenelor succesiunii, bazată pe noțiunea de *serie istorică* și nu pe aceea de lege. Această originală teorie modifică sau mai bine zis nuanțează și concepția asupra previziunii. Legea, susține Xenopol în scrierile sale teoretice, nu poate apărea decît acolo unde fenomenele se repetă, adică se reproduc neconținut în același mod, în părțile lor esențiale. Numai științele care studiază fenomenele de repetiție pot stabili legi, preciza gînditorul. Există însă, atât în natură cât și în societate, multe grupuri de fenomene care se succedă în timp, fiind mereu *deosebite în esențialitatea lor*. E cazul fenomenelor care nu au condiții constante de reproducere, a celor care se pro-

⁷ A. D. Xenopol, *Studii asupra stării noastre actuale*, în „Convorbiri literare“, nr. 20, 1871, p. 919.

duc mereu în condiții noi. Aceste fenomene sînt guvernate de legi abstracte, care în condițiile mereu schimbătoare ale devenirii iau forma seriilor istorice, legate pe firul causal: „În succesiune *legile abstracte se întrupează în împrejurări neconținut schimbătoare* și dau naștere faptelor succesive și seriilor ce le leagă între ele, scrie Xenopol în *Principiile fundamentale ale istoriei*. Legile abstracte ale succesiunii nu pot niciodată da naștere unor legi concrete de producțiune ale fenomenelor...”⁸.

A. D. Xenopol definise dintru început istoria ca „o disciplină ce se îndeletnicește cu dezvoltarea”⁹, o disciplină care are ca obiect fenomenele de succesiune, irepetabile, nesupuse unor „legi de producțiune”: „Năzuința cugetătorilor cari voiesc să prefacă istoria, de a închea în noțiuni și judecăți obștești producerea fenomenelor succesive, de a le formula în legi, se va lovi totdeauna de nerăsturnata piedică a nerepetării fenomenelor succesive”¹⁰. Civilizația feniciană, civilizația greacă au fost unice, exemplifică istoricul ieșean această teorie, ca și cruciatele, revoluția de la 1789, cea din 1848, evenimente care nu se vor mai produce niciodată *asa cum au fost*. Fenomenele succesive sînt unice, precizează A. D. Xenopol, și „nu se mai reproduc niciodată”¹¹. Ideea e reluată de nenumărate ori și se întîlnește aproape în toate comunicările prezentate secțiunii istorice a Academiei Române. Concluzia ce rezultă din această caracteristică, atribuită fenomenelor succesive, este ideea că pentru ele „nu există... o lege de producțiune adică de reproducțiune la infinit”¹². De aici decurge în mod logic imposibilitatea previziunii la fenomenele succesive. Citînd maxima lui A. Comte „a ști pentru a prevedea și pentru a putea”, A. D. Xenopol exprimă un punct de vedere opus: „noi susținem, dimpotrivă, că această prevedere a lucrurilor viitoare succesive este cu neputință”¹³. Într-o comunicare din 1913 acest punct de vedere este întărit și reafirmat cît se poate de categoric: „Cît despre faptele succesive, prevederea lor este absolut cu neputință din pricină că aceste fapte fiind totdeauna nouă și unice, legea repetirii lor nu poate fi prinsă, ceea ce împiedică prevederea. A prevedea ceva *nou* și care nu s-a mai întîmplat încă, este un nonsens și o contraziocere”¹⁴.

Imposibilitatea previziunii unor fenomene succesive noi este amplu argumentată de A. D. Xenopol. Pe lîngă invocarea tezei despre inexistența unor legi ale devenirii, el se mai referă și la intervenția unor forțe noi în procesul istoric, în special a elementului individual și a întîmplării. Întîmplarea și intervenția personalității omenești, susține gînditorul în studiul *Neconstiutul în istorie*, dau adeseori naștere unor fapte ce nu pot fi prevă-

⁸ A. D. Xenopol, *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iași, 1900, p. 247.

⁹ Idem, *Expunere pe scurt a principiilor fundamentale ale istoriei*, în volumul, A. D. Xenopol, *Scrieri sociale și filosofice*. Ed. Științifică, București, 1967, p. 218.

¹⁰ *Ibidem*, p. 221.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Idem, *Principiile fundamentale ale istoriei*, p. 276.

¹³ *Ibidem*, p. 275.

¹⁴ A. D. Xenopol, *Ideile de legi și de prevedere*, în *op. cit.*, p. 342.

zute de conștiință și nici supuse voinței. De aceea seria istorică „poate să se îndeplinească sau în sensul îndreptării luate, sau să se întoarcă tocmai în sens potrivit, după cum va hotărî-o soarta”¹⁵. În altă comunicare susținea de asemenea că „nu se poate formula nici o lege pentru întîmplare (hazard)”¹⁶.

S-ar părea din cele relatate pînă aici că punctul de vedere al lui A. D. Xenopol în problema previziunii s-ar fi schimbat în mod radical, în raport cu poziția sa din lucrările de tinerete, cînd se manifestase ca un partizan plin de optimism al ideii anticipării în domeniul dezvoltării sociale. După cum se va vedea, schimbarea, deși există, nu e totuși radicală. Să se observe mai întîi că Alexandru D. Xenopol neagă posibilitatea prevederii unor fenomene noi, unor fapte concrete, a unor evenimente istorice în concretitudinea lor. El utilizează chiar termenul de „legi concrete de producție”. Pe acestea le neagă gînditorul, care admite totuși existența în istorie a unor „cadre obștești”¹⁷ a unui „general deosebit”, identificat cu seriile cauzale. Se poate spune că istoricul ieșean neagă doar posibilitatea de a prevedea concretul, evenimentul istoric în sine, faptul individual, admițînd în schimb — după cum vom vedea îndată — că poate fi prevăzută „direcțiunea în care se vor mișca aceste fapte, în ele însăși necunoscute”¹⁸. Această ultimă idee este reluată și explicată în mai multe studii. Spiritul nu poate decît „să întrevadă această direcție — afirmă A. D. Xenopol în *Sociologia și socialismul* referitor la mersul evenimentelor istorice — fără a putea niciodată să-și închipuie și faptele pe care timpul le va înlănțui în seriile viitoare”¹⁹. Amintind însă și de data aceasta că întîmplarea poate interveni în cursul evenimentelor, A. D. Xenopol avertizează: „Se vede deci cu cîte îngrădiri trebuie privită facultatea de prevedere a sociologiei pentru faptele succesive”²⁰. Așadar în cele din urmă ideea de prevedere este acceptată, dar cu anumite rezerve. Entuziasmul lipsit de spirit critic din anii tineretii a făcut loc în scrierile de maturitate discernămintului critic, analizei riguroase a faptelor, care îl determină pe autor să abordeze cu mai multă prudență ideea previziunii, cu o prudență exagerată uneori, la care se adaugă unele rețineri dictate de considerente de sistem, dar justificată în principiu și mai conformă cu spiritul științific. În una din ultimele comunicări prezentate în ședințele Academiei, A. D. Xenopol se apropie cel mai mult de rezolvarea științifică a problemei printr-o formulare mai adecvată a soluției: „Legile sociologice învoiesc cu toate acestea o prevedere cu totul obștească, dedusă din seriile istorice ce le-au dat naștere”²¹. Într-adevăr filozofia științifică admite azi că numai *generalul*

¹⁵ A. D. Xenopol, *Neconștiutul în istorie*, București, 1907, p. 23.

¹⁶ Idem, *Metoda în științe și în istorie*, București, 1910, p. 5.

¹⁷ A. D. Xenopol, *Noțiunea valorii în istorie*, în *op. cit.*, p. 308.

¹⁸ Idem, *Principiile fundamentale ale istoriei*, p. 282.

¹⁹ Idem, *Sociologia și socialismul*, p. 6.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ A. D. Xenopol, *Ideile de legi și de prevedere*, în *op. cit.*, p. 342.

(obștescul) se poate întrevădea, întrucât numai generalul este exprimat de legi, nu și forma concretă pe care o va lua el în viitor.

Acceptarea ideii după care generalul, direcția obștească a dezvoltării se poate întrevădea, se bazează în concepția lui A. D. Xenopol pe teoria seriilor istorice, serii fundamentate pe principiul cauzalității. „Istoria științifică, fără stabilirea nexului causal care leagă faptele succesive, *nu există*”²², afirma A. D. Xenopol, făcând din această idee un principiu de bază al concepției sale istorice. El mai nota în *Noțiunea valorii în istorie*, din care am reprodus citatul de mai sus: „Seria înlănțuie faptele individuale deosebite pe firul *cauzalității*. Numai strinsa înlănțuire cauzală dă expunerii dezvoltării și a istoriei caracterul științific”²³.

A. D. Xenopol credea că se poate suplini absența legilor în istorie — postulată de teoria sa — prin sistemul serial, rezultat din clasificarea, coordonarea și supraordonarea seriilor istorice. Acest sistem de serii ar facilita alegerea faptelor mai importante și înlănțuirea lor, ca și raportarea faptelor la „puterile” care le-au dat naștere. Prin noțiunea de serie, așa cum e aplicată în scrierile istorice de la începutul secolului nostru — *Domnia lui Cuza Vodă și Istoria partidelor politice* — el urmărea să surprindă *tendențele*²⁴ în evoluția unor aspecte ale realității, ale unor instituții sau compartimente ale vieții sociale, țel realizabil dacă avem în vedere acceptarea de către marele istoric a principiului cauzalității, bază a legității și a previziunii. Desigur faptul că A. D. Xenopol împărtășește teoria factorilor, ca și tendința de a absolutiza momentul schimbării și individualul în procesul dezvoltării nu i-au permis să înțeleagă dialectica generalului și a individualului, raportul dintre repetabilitate și unicitate în dezvoltare, l-au dus la anumite oscilări în problema previziunii. Dar spiritul său realist, care l-a condus spre principiul cauzalității, l-a ajutat în cele din urmă să depășească aceste oscilări, să accepte ideea despre posibilitatea de a prevedea *direcția generală* a dezvoltării. Marx atrăgea atenția în *Capitalul* că legile sociale, care se manifestă doar ca o *tendință*, pot oferi o imagine asupra viitorului, dar desigur o imagine cu totul generală: „Este vorba, explica Marx, *de înseși aceste legi*, de aceste *tendințe* care acționează și se impun cu o necesitate de fier. Țara mai dezvoltată din punct de vedere industrial arată țării mai puțin dezvoltate doar imaginea propriului ei viitor”²⁵.

În cursul dezbaterii problemei despre posibilitatea previziunii, A. D. Xenopol nu s-a mărginit la considerații teoretice, ci a abordat adesea chestiuni practice de istorie propriu-zisă, exprimându-și punctul de vedere și asupra evoluției evenimentelor istorice contemporane lui. El nu a evitat anumite anticipări, atunci când credea că faptele, că seriile istorice îndreptătesc o prognoză. De pildă, exemplificând teza sa după care „istoria nu

²² A. D. Xenopol, *Noțiunea valorii în istorie*, în *op. cit.*, p. 319.

²³ *Ibidem*, p. 27.

²⁴ Cf. N. Gogoneață, *Concepția lui A. D. Xenopol asupra seriilor istorice*, în „Revista de filozofie”, nr. 8, 1966, p. 10.

²⁵ K. Marx, *Capitalul*. Ed. Politică, București, 1960, p. 44.

poate decît întrevedea, după îndreptarea pe care faptele o au urmat în trecut și pînă în vremurile noastre" direcția lor viitoare, istoricul nota: „Așa bunăoară istoria poate întrevedea sfîrșitul stăpînirii turcești în Europa și schimbarea în alcătuirea împărăției Habsburgilor”²⁶, cu rezerva însă că „închipuirea faptelor înseși” care vor pune capăt stăpînirii otomane sau a celor care vor da o altă formă de existență naționalităților ce alcătuiau atunci Imperiul Austro-Ungar nu este posibilă (rezervă desigur îndreptățită, întrucît se referea la elementul individual, concret, la fenomen, nu la esența sa).

A. D. Xenopol a căutat să pătrundă sensul istoriei și în alte probleme importante ale epocii. Referindu-se la mult controversata problemă a socialismului, a mișcării socialiste și a perspectivelor ei, gînditorul scria: „Seria faptelor constatate pînă acum în un chip hotărît ne arată o tendință către îmbunătățirea condiției claselor care trăiesc din munca mîinilor lor. Dacă socialismul voiește să ajungă la acest rezultat, este aproape sigur că el va fi atins”.²⁷ „Seria socialistă” îi apărea lui Xenopol ca fiind rezultatul unor cauze reale, care își așteaptă rezolvarea. Prevăzînd o îmbunătățire a situației claselor muncitoare în viitor, el se abține totuși să accepte ca sigură „forma prevăzută de socialiști pentru societatea viitoare” sau modalitățile preconizate de ei pentru realizarea țelului propus. Nerecunoașterea existenței unor „legi transversale” în istorie determină rezervele sale, nu tocmai justificate în cazul de față. Totuși admiterea principiului cauzalității precum și atitudinea sa realistă și general-progresistă îl determină să remarce tendința obiectivă, consemnată de realitatea istorică, spre „o îmbunătățire a stării clasei muncitoare”. De aici urmează recomandarea sa plină de semnificație: „Sociologia trebuie să păstreze față cu socialismul o atitudine expectativă plină de bunăvoință”.²⁸ Într-o împrejurare tragică pentru țărănimea noastră, în anul marilor răscoale țărănești — 1907 — A. D. Xenopol căuta din nou să descifreze sensul istoriei și să anticipeze asupra viitorului. Întrebîndu-se care va fi soarta civilizației în viitor, marele istoric și patriot își afirmă încrederea deplină în acest viitor, și în special în viitorul țării sale. Văzînd cauzele frămîntărilor sociale din vremea sa — grevele lucrătorilor industriali, răscoalele țărănești — în încălcarea principiului de dreptate și de bine, A. D. Xenopol se întreabă: „Însemnează însă toate aceste mișcări pentru realizarea ideii dreptului care frămîntă omenirea actuală că ne apropiem de zilele de apoi; că civilizația este în pericol, că aceste frămîntări vor readuce omenirea la timpurile cele vechi de barbarie...? Noi nu o credem — răspunde hotărît istoricul și gînditorul ieșean; noi vedem în asemenea frămîntări fierberii din care va ieși o lume nouă. Vedem în ele un pas uriaș al evoluției, pe urma căruia va răsări o lume mai dreaptă, mai adevărată și mai frumoasă — și tot către

²⁶ A. D. Xenopol, *Sociologia și socialismul*, p. 9.

²⁷ *Ibidem*, p. 6.

²⁸ *Ibidem*, p. 11.

aceeași cale ne îndreaptă și marea turburare prin care trece acum iubita noastră țară".²⁹

Asemenea anticipări asupra mersului evenimentelor contemporane, ca cele citate mai înainte, implicau o atitudine de încredere în posibilitatea previziunii, atitudine în deplin acord cu teza fundamentală susținută de A. D. Xenopol în această problemă — teză foarte importantă, pe care ținem s-o relevăm încă o dată în încheierea comunicării noastre: istoria nu poate prevedea faptul concret, forma evenimentelor, dar poate să întrevadă direcția generală a dezvoltării lor.

²⁹ A. D. Xenopol, *Evoluția în istorie*, în *op. cit.*, p. 330.